

ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ
Το εικονικό σχολείο
Virtual School
The Sciences of Education Online

Τόμος 1, τεύχος 3, Δεκέμβριος 1998

Μπαλτζής Γ. Αλέξανδρος (1998)

"Το νόημα της αυθαιρεσίας"

Virtual School, The sciences of Education Online, τόμος 1, τεύχος 3, Δεκέμβριος 1998

<http://www.auth.gr/virtualschool/1.3/TheoryResearch/BaltzisArbitrariness.html>

Οι παραπομπές στα άρθρα, που δημοσιεύει το περιοδικό, πρέπει να συμπεριλαμβάνουν τις παραπάνω πληροφορίες.

Περίληψη

Η μακρόχρονη συζήτηση για το χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου δε φαίνεται μέχρι στιγμής να έχει λάβει σοβαρά υπόψη τα όρια της αυθαιρεσίας και το νόημα που μπορεί να έχει για τον πολιτισμό και την κουλτούρα. Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια να ανασυρθούν τόσο από τις νατουραλιστικές, όσο και από τις γνωσιολογικές προσεγγίσεις τα στοιχεία, με τη βοήθεια των οποίων η σημασιοδοτική επινόηση μπορεί να διερευνηθεί ως εγγενής παράμετρος της ανθρώπινης δραστηριότητας. Χωρίς αυτό το μεθοδολογικό εργαλείο είναι δύσκολο να διεκρινιστούν οι λειτουργίες και το νόημα της αυθαιρεσίας στην κοινωνική πρακτική.

Το στοιχείο της αυθαιρεσίας αναδεικνύεται ως χαρακτηριστικά ανθρώπινη εκδήλωση, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί την πραγματική βάση, πάνω στην οποία αναπτύσσονται οι σύγχρονοι αδιαφανείς μηχανισμοί διαχείρισης της γνώσης και της πληροφορίας, οι οποίοι απαιτούν νέες μορφές αλφαριθμητισμού και κριτικής σκέψης. Αυτό το πεδίο έρευνας όμως παραμένει ανοικτό.

The Meaning of Arbitrariness

Abstract

The age-long discussion on the arbitrariness of linguistic sign does not seem to consider the scope of arbitrariness itself, neither its meaning for civilization and human culture. This article attempts to extract from naturalist and cognitive approaches the tools to be used for analyzing signifying fabrications as an intrinsic aspect of human activity. Unprovided with such methodological implements, the functions and meaning of arbitrariness in social practice can hardly be clarified.

Arbitrariness is proved to be peculiar to human beings whilst at the same time constitutes an objective basis upon which contemporary opaque mechanisms for knowledge and information management are elaborated. These mechanisms require fresh forms of literacy and critical thought. This is a field of research that remains open.

1. Γεννημένος από τον Ερμή...

2. Ένα φύλλο χαρτί γεμάτο ερωτηματικά

2.1. Νατουραλισμός

2.2. Γνωσιολογικές προσεγγίσεις

3. Η κριτική της κριτικής και τα όρια της αυθαιρεσίας

4. Αυθαιρεσία και κουλτούρα

Βιβλιογραφία

Σημειώσεις

Κρατύλος φησὶν ὄδε, ὡς Σώκρατες, ὀνόματος ὀρθότητα εἶναι ἐκάστω τῶν ὄντων φύσει πεφυκυῖαν, καὶ οὐ τοῦτο εἶναι ὄνομα ὃ ἂν τινες συνθέμενοι καλεῖν καλώσι, τῆς αὐτῶν φωνῆς μόριον ἐπιφθεγγόμενοι, ἀλλὰ ὀρθότητά τινα τῶν ὀνομάτων πεφυκεῖναι καὶ Ἕλλησι καὶ βαρβάροις τὴν αὐτὴν ἀπασιν.

Πλάτωνας, Κρατύλος (383a-383b)¹

1. Γεννημένος από τον Ερμή...

Θα ήταν ίσως υπερβολικό να θεωρήσει κανείς ότι σκοπός του Πλάτωνα όταν έγραψε τον Κρατύλο ήταν να διατυπώσει τις γλωσσολογικές ή σημειολογικές του ανησυχίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι παρατηρήσεις του στους τομείς αυτούς δεν έχουν καμία σημασία. Ο Κρατύλος όμως ξεφεύγει πολύ από τα όρια αυτά και αποτελεί μάλλον «ειδική» εφαρμογή της πλατωνικής οντολογίας και γνωσιολογίας. Πάντως, στο διάλογο αυτό όχι μόνο τίθεται ένα σημαντικό ερώτημα, το οποίο στους επόμενους αιώνες – και σήμερα ακόμα – εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο συζήτησης, αλλά προσδιορίζεται και ένας συγκεκριμένος τύπος προσέγγισης του ερωτήματος.

Στην αρχή κιόλας του διαλόγου (από όπου και το απόσπασμα της προμετωπίδας) διευκρινίζονται δύο αντίθετες θέσεις για τη σχέση ανάμεσα στις λέξεις και τα πράγματα. Το πρόβλημα για τη σχέση αυτή δεν είναι μόνο γλωσσολογικό ή σημειολογικό, αλλά πρώτα φιλοσοφικό και μάλιστα εμφανίζει τόσο μια οντολογική, όσο και μια γνωσιολογική όψη: προέρχονται τα ονόματα (οι λέξεις) από την ίδια τη φύση των πραγμάτων ή αποτελούν προϊόν κοινωνικής σύμβασης;² Το ίδιο ερώτημα – με άλλους όρους – θα μπορούσε κανείς το θέσει ως εξής: μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η σχέση ανάμεσα στο γλωσσικό σημείο και ό,τι αυτό σημειώνει έχει δημιουργηθεί από τον άνθρωπο (είναι δηλαδή προϊόν της κοινωνίας και της ιστορίας) ή πρόκειται για κάποιο φυσικό δεδομένο το οποίο υφίσταται ανεξάρτητα από τον άνθρωπο; Κάθε απάντηση έχει διαφορετικές συνέπειες οι οποίες εκτείνονται σε πολλαπλά επίπεδα.

Αν οι λέξεις καθορίζονται από τα ίδια τα πράγματα, η γνώση γι' αυτές μπορεί να μας αποκαλύψει κάτι για την ουσία τους. Στην περίπτωση αυτή, όπως υποστηρίζει ο Κρατύλος, ο Ερμογένης δε μπορεί να λέγεται Ερμογένης, αφού το όνομα αυτό δεν αντιστοιχεί στα πραγματικά χαρακτηριστικά του Ερμογένη. Τόσο οι χαμηλές επιδόσεις του στο εμπόριο, όσο και η αδυναμία του στο λόγο, δηλαδή στην ερμηνεία των λέξεων – όπως ο ίδιος αναγνωρίζει (Πλάτωνας: 408b) – δε δικαιολογούν το όνομά του.

Ο Ερμογένης αντίθετα, πιστεύει ότι τα ονόματα των πραγμάτων είναι συμβατικά και γι' αυτό το λόγο αυθαίρετα: οι λέξεις είναι θέμα κοινωνικής σύμβασης. Επομένως, όποια λέξη και να χρησιμοποιηθεί για δοσμένο αντικείμενο είναι σωστή (Πλάτωνας: 384d). Θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει ότι μόνον αυτή η άποψη του Ερμογένη δικαιολογεί το όνομά του, επειδή παραπέμπει σε κάποια από τα χαρακτηριστικά του Ερμή (αφού κάθε σύμβαση προϋποθέτει κάποιου είδους ρητή ή άρρητη διαπραγμάτευση ή συνδιαλλαγή).

Αν και ο Πλάτωνας διακρίνει – πάντοτε με τα λόγια του Σωκράτη – τις δύο βασικές λειτουργίες της γλώσσας (σημειοδοτική και επικοινωνιακή) και τονίζει τον εργαλειακό χαρακτήρα των λέξεων (Πλάτωνας: 387b-388c), αποφεύγει να προσδιορίσει τον τρόπο με τον οποίο δημιουργούνται, διευκρινίζοντας πάντως ότι δε μπορεί ο καθένας να θέτει ονόματα, αλλά μόνον «ο νομοθέτης»³. Είναι χαρακτηριστικό επίσης, ότι αντιμετωπίζει την ιστορική εξέλιξη των λέξεων ως αποτέλεσμα αυθαίρετης παρέμβασης, η οποία τελικά αποκρύπτει την πραγματική σημασία τους (Πλάτωνας: 414c-414d). Τελικά – και στο πνεύμα της πλατωνικής αντίληψης για τη μίμηση – δε μπορούμε να είμαστε πάντοτε βέβαιοι για την ορθότητα των ονομάτων, παρά μόνο αφού ερευνήσουμε τα ίδια τα πράγματα (για να διαπιστώσουμε αν είναι σωστά τα ονοματά τους). Θα πρέπει επομένως να γνωρίζουμε τα ίδια τα πράγματα κι όχι να τα προσεγγίζουμε μέσω των ονομάτων (Πλάτωνας: 438e-439b).

Από το διάλογο αυτό του Πλάτωνα ξεκινά η νατουραλιστική προσέγγιση (Pharides David A., 1985: 45) σύμφωνα με την οποία υπάρχει κάποια εγγενής φυσική σχέση ομοιότητας ανάμεσα στις

συγκεκριμένες ηχητικές μορφές (τις λέξεις), το νόημα που αυτές έχουν και τις ιδιότητες των αντικειμενικών πραγμάτων που συμβολίζουν. Ο Πλάτωνας αναζητά την ταυτότητα που πιστεύει ότι βρίσκεται στο βάθος κάθε γλωσσικού σημείου.

Ένας διαφορετικός τύπος προσέγγισης του προβλήματος για το χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου αρχίζει με τον Αριστοτέλη και φτάνει μέχρι τον Christian Wolff (1679-1754) και τον de Saussure (Trabant, 1976: 18). Στο προσκήνιο έρχεται η διάκριση ανάμεσα στην ιστορική παράδοση (τη σύμβαση) και τη φυσική αιτιότητα. Για τον Αριστοτέλη κανένας ήχος δεν είναι από τη φύση του όνομα αν δεν έχει προηγηθεί η μετατροπή του σε σύμβολο⁴. Το όνομα είναι «φωνή σημαντική κατά συνθήκην», δηλαδή ήχος που έχει νόημα χάρη σε κάποια σύμβαση μεταξύ των ανθρώπων. Οι άναρθροι ήχοι που παράγουν τα ζώα δηλώνουν κάτι, αλλά δεν είναι ονόματα (Eco U., Lambertini R., Marmo C., Tabarroni A., 1989: 26).

Με σύγχρονους όρους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ήχοι αυτοί μπορούν να αιτιολογηθούν (με την αρχή της φυσικής αιτιότητας), αλλά δε μπορούν να ερμηνευθούν επειδή δεν είναι αποτέλεσμα λογικών και γνωστικών διαδικασιών, αλλά εντάσσονται στο πλαίσιο της σχέσης «ερέθισμα – αντίδραση», δηλαδή αποτελούν μέρος των αντανακλαστικών που είναι βιολογικά καθορισμένα. Με όρους της σημειολογίας θα λέγαμε ότι οι ήχοι αυτοί αποτελούν συμπτώματα ή ενδείξεις συγκεκριμένων καταστάσεων. Πάντως, ενώ οι λέξεις ως σύμβολα των «παθών της ψυχής» (των εννοιών) παρουσιάζουν ποικιλομορφία και δεν είναι ίδιες για όλους τους ανθρώπους, τα «πάθη» είναι κοινά για όλους. Τόσο τα συμπτώματα και οι ενδείξεις, όσο και τα σύμβολα είναι σημεία, αλλά η διαφορά μεταξύ τους είναι σημαντική. Τα σύμβολα είναι συμβατικά, ενώ τα συμπτώματα δεν είναι, αφού αποτελούν εκδήλωση της ίδιας τους της αιτίας (Eco U., Lambertini R., Marmo C., Tabarroni A., 1989: 6).

Η παράδοση της διάκρισης ανάμεσα στα συμβατικά (αυθαίρετα, τεχνητά) και τα φυσικά σημεία αρχίζει με τον Αριστοτέλη και συνεχίζεται με το Βοήθιο (vox significativa ad placitum και naturaliter), τον Ακινάτη (αν και η δική του ταξινόμηση παρουσιάζει αρκετές ιδιομορφίες) και τον Αυγουστίνου (Αυγουστίνος: βιβλίο II, §2-§3). Μπορεί μάλιστα να παρατηρήσει κανείς ότι οι δύο διαφορετικοί τύποι προσέγγισης – του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη – συνδυάζονται κατά κάποιο τρόπο στην άποψη του Αυγουστίνου: η γλώσσα είναι το αναγκαίο ένδυμα της σκέψης, όταν η τελευταία καταδύεται στον κόσμο των σωμάτων, δηλαδή όταν θα πρέπει να ανακοινωθεί. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, εκείνο που σημειώνεται με το γλωσσικό σημείο είναι κάτι καθαρά πνευματικό το οποίο αναπαριστά η λέξη ως σωματικό (υλικό) αντικείμενο. Ενώ οι έννοιες έχουν ποικίλες αυθαίρετες ηχητικές μορφές, δεν είναι ούτε ελληνικές, ούτε λατινικές, αλλά καθολικές και ανεξάρτητες από τα αισθητήρια δεδομένα.

Ο Αυγουστίνος, όπως και ο Βοήθιος πριν από αυτόν, στηρίζει τη διάκριση ανάμεσα στα φυσικά και τα συμβατικά σημεία στο στοιχείο της πρόθεσης, δηλαδή της παρουσίας ή απουσίας του σκοπού να σημειώσουν κάτι. Η σύμβαση επομένως, συνδέεται εδώ με την πρόθεση, την επιθυμία αμοιβαίας ανταλλαγής (Αυγουστίνος: βιβλίο II, §3) και άρα με το υποκείμενο της σημείωσης.

Η θεωρία της σύμβασης (και επομένως η πεποίθηση ότι το γλωσσικό σημείο είναι αυθαίρετο) διατυπώνεται και πάλι κατά την «έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητά του, για την οποία ο ίδιος είναι υπεύθυνος»: ο John Locke, για παράδειγμα, θεωρεί δεδομένο ότι δεν υπάρχει κανένας φυσικός δεσμός ανάμεσα στους συγκεκριμένους έναρθρους ήχους και τις ιδέες που συμβολίζουν. Αν υπήρχε τέτοιου είδους δεσμός, τότε – κατά τη γνώμη του – θα υπήρχε μόνο μια γλώσσα, κοινή για όλους τους ανθρώπους (Locke, 1706: Κεφάλαιο 2, §1). Ο αισθησιοκρατικός χαρακτήρας της γενικής του φιλοσοφίας εκφράζεται και στις απόψεις του για το γλωσσικό σημείο. Ο Locke δεν έχει καμία αμφιβολία ότι σε όλες τις γλώσσες οι λέξεις οι οποίες σημειώνουν αφηρημένες έννοιες προέρχονται αρχικά από απλούστερες «κοινές αισθητές ιδέες» («common sensible ideas») που είναι προφανείς (obvious) και οι οποίες έχουν «μεταφερθεί» («are transferred») σε βαθύτερα και περισσότερο δυσνόητα νοήματα (Locke, 1706: Κεφάλαιο 1, §5). Τονίζει πάντως, ότι αυτό που συμβολίζουν οι λέξεις είναι οι ιδέες εκείνου που τις χρησιμοποιεί και ότι υπάρχει κάποια άρρητη συναίνεση για την κοινή τους χρήση. Όταν παραβιάζονται τα όρια της συναίνεσης αυτής, τότε μιλά κανείς ακατάληπτα (Locke, 1706: Κεφάλαιο 2, §8). Μ' άλλα λόγια, ο συμβατικός χαρακτήρας του γλωσσικού σημείου είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να λειτουργήσει ως μέσο επικοινωνίας.

Στο ίδιο πνεύμα (της συμβατικότητας και όχι της αισθησιοκρατίας) κινούνται και οι απόψεις του Johann Gottlieb Fichte (Fichte, 1846): «Για να εξηγήσω τη γλώσσα χρησιμοποίησα τη φράση: 'αυθαίρετα σημεία'. Με αυτήν αντιλαμβάνομαι εδώ τέτοια σημεία, τα οποία έχουν ρητά οριστεί να

δηλώνουν αυτήν ή εκείνη την έννοια. Είναι εντελώς αδιάφορο αν τα ίδια τα σημεία έχουν ή όχι 'φυσική' ομοιότητα με το σημαινόμενο».

Όπως φαίνεται από τη σταχυολόγηση που προηγήθηκε, στο δυτικό πολιτισμό⁵ η ιστορική παράδοση της θεωρίας και της συζήτησης για το χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου αρχίζει από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και εκτείνεται σε όλη τη χρονική περίοδο μέχρι τη στιγμή που η γλωσσολογία και η σημειολογία διαμορφώνονται ως ξεχωριστές επιστήμες. Τόσο η προσέγγιση του Πλάτωνα, όσο και η προσέγγιση του Αριστοτέλη ακολουθούν διαδρομές εξέλιξης και αναδιαμόρφωσης οι οποίες κάθε φορά προσδιορίζονται από γενικότερες φιλοσοφικές και μεθοδολογικές αρχές. Οι δεσμοί με τις αρχές αυτές – άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο εμφανείς – είναι χρήσιμο να ερμηνεύονται προσεκτικά, ώστε οι συνέπειές τους να προκύπτουν με φυσικό τρόπο και όχι αυθαίρετα.

2. Ένα φύλλο χαρτί γεμάτο ερωτηματικά

Η παραπάνω σταχυολόγηση είναι ατελής, αλλά δεν είναι τυχαία, αφού προσδιορίζει τις βασικές τάσεις που έχουν διαμορφωθεί. Η αναφορά στον John Locke επίσης δεν είναι τυχαία, επειδή το επιχείρημα που διατύπωσε για να στηρίξει την άποψή του σχετικά με τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου, μοιάζει αρκετά με εκείνο που χρησιμοποίησε πολλά χρόνια αργότερα ο Ferdinand de Saussure για να διατυπώσει την «πρώτη αρχή» (Saussure F. de, 1980: 100-102). Το επιχείρημα αυτό αφορά την ποικιλομορφία που παρουσιάζουν στις διάφορες γλώσσες τα σημεία τα οποία αναφέρονται στις ίδιες «ακουστικές εικόνες»⁶.

Ουσιαστικά, το ερώτημα αν ο de Saussure είχε υπόψη του το επιχείρημα του John Locke ή όχι δεν έχει και μεγάλη σημασία. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια βασική διαφορά ανάμεσα στα δύο επιχειρήματα, η οποία αφορά τις επιφυλάξεις και τις αντιρρήσεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σε σχέση με τις απόψεις του de Saussure. Ενώ για τον Locke το γλωσσικό σημείο αποτελεί κάτι που είναι υλικό – το σύμβολο μιας μη υλικής οντότητας – για τον de Saussure το σημείο είναι μια «ψυχική οντότητα» («une entité psychique») – κάτι άυλο – η ενότητα δύο μη υλικών πραγμάτων: της ιδέας και του ψυχικού αποτυπώματος, δηλαδή της παράστασης που μας δίνουν για τον ήχο οι αισθήσεις μας (Saussure F. de, 1980: 98). Ο Locke – σε αντίθεση με τον de Saussure – αναζητούσε επίμονα τη σχέση ανάμεσα στη συνείδηση του προσλαμβάνοντος υποκειμένου και την αντικειμενική πραγματικότητα. Από την ανάλυση του de Saussure αυτή η σχέση – όπως υπέδειξε και ο Benveniste – απουσιάζει.

Όπως από την αισθησιοκρατία του Locke ξεκινούν διαφορετικές κατευθύνσεις⁷, με ανάλογο τρόπο μπορεί να πει κανείς ότι η απουσία της σχέσης με την αντικειμενική πραγματικότητα από τις απόψεις του de Saussure για το χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου ευνοεί διαφορετικές τάσεις οι οποίες λειτουργούν σε διαφορετικά επίπεδα. Πέρα από έκφραση σκεπτικισμού (Benveniste, 1966: 50-51), η απουσία της σχέσης αυτής αποτελεί σε μεθοδολογικό επίπεδο τη «φυσική» κατάληξη του ψυχολογισμού που διακρίνει την προσέγγιση του de Saussure. Ο ψυχολογισμός, αφήνοντας κατά μέρος τη σχέση ανάμεσα στην «ψυχική οντότητα» και την αντικειμενική πραγματικότητα, παίρνει θέση στο οντολογικό πρόβλημα που με τον τρόπο αυτό αποσιωπά, αφού η απάντηση που δίνει δεν αφήνει περιθώρια για παρανοήσεις: «Δεν ξέρω, γιατί δε με απασχολεί». Έτσι, η σωσσυριανή οντολογία πλησιάζει πολύ σε μια ιδιότυπη μορφή αγνωστικισμού και το πρόβλημα για τη φύση του γλωσσικού σημείου χάνει το γνωσιολογικό και άρα το φιλοσοφικό του χαρακτήρα. Αν δει κανείς τη γενικότερη εικόνα, αυτός ο προσανατολισμός, ο οποίος δεν είναι άσχετος με το γενικότερο θετικιστικό «κλίμα» που επικρατούσε στο δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα, διευκόλυνε το διαχωρισμό της σημειολογίας από τη φιλοσοφία. Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση αυτή ευνόησε τη διερεύνηση των ψυχολογικών μηχανισμών με τη βοήθεια των οποίων πραγματοποιείται η διαδικασία της σημείωσης, αλλά με μια διαφορά: αυτό που ενοήθηκε ήταν συγκεκριμένος τύπος, δηλαδή μια συγκεκριμένη μέθοδος διερεύνησης που δεν είναι άλλη από εκείνη του στρουκτουραλισμού.

Η αντίθετη άποψη για το χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου, σύμφωνα με την οποία η σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο δεν είναι αυθαίρετη, έχει αναπτυχθεί με τη βοήθεια ποικίλων επιχειρημάτων. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για μια ενιαία θεωρία, αλλά για ένα

πλήθος θεωριών οι οποίες στο σημείο αυτό συμφωνούν μεταξύ τους. Μπορεί κανείς να ταξινομήσει τις θεωρίες αυτές σε δύο βασικές κατηγορίες.

2.1. Νατουραλισμός

Στη μια κατηγορία εντάσσονται οι θεωρίες οι οποίες υποστηρίζουν – και προσπαθούν να αποδείξουν – ότι υπάρχει κάποιος φυσικός δεσμός ανάμεσα στο γλωσσικό σημείο και τα αντικείμενα που αυτό σημειώνει. Πρόκειται για τις νατουραλιστικές θεωρίες, ορισμένες από τις οποίες υποστηρίζουν ότι το γλωσσικό σημείο αποτελεί ένα είδος αναπαραγωγής – με ηχητικά βέβαια μέσα – χειρονομιών ή στάσεων του ανθρώπινου σώματος που με τη σειρά τους παραπέμπουν στα ίδια τα αντικείμενα τα οποία σημειώνουν (Paget R., 1930, Werner H. και Kaplan B., 1963, Delamain M., 1968, Allot R., 1980, κ.ά.).

Οι πιο σύνθετες εκδοχές της θεωρίας αυτής προσπαθούν να εντοπίσουν τους δομικούς δεσμούς ανάμεσα στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και τη γλώσσα. Βασική υπόθεση των θεωριών της κατηγορίας αυτής είναι ότι υπάρχει ένας ενιαίος μηχανισμός, ο οποίος καθορίζει τους διαφορετικούς τρόπους αντίληψης⁸. Επομένως – θα κατέληγε η προσέγγιση αυτή – ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο παρουσιάζει επιφανειακή μόνο ποικιλία. Με βάση την υπόθεση αυτή, αναζητούνται οι δεσμοί ανάμεσα στη γλώσσα και την οπτική αντίληψη, ανάμεσα στη γλώσσα και τις κινήσεις του ανθρώπινου σώματος ή ακόμα ανάμεσα και στα τρία μαζί. Στις πιο «ακραίες» περιπτώσεις οι θεωρίες της κατηγορίας αυτής υποστηρίζουν ότι οι δομικοί δεσμοί που διαπιστώνονται καθορίζουν όχι μόνο την επιλογή των συγκεκριμένων γλωσσικών σημείων, αλλά επίσης τις γραμματικές και συντακτικές δομές.

Από τον Wilhelm von Humboldt και τον Helmholtz (Helmholtz H. L. F., 1865), μέχρι τη θεωρία των Sapir και Whorf (Sapir E., 1929, Whorf B. L., 1940 και 1956), τις προσπάθειες των Miller και Johnson-Laird (Miller G. A., Johnson-Laird P. N., 1976) και τις απόψεις των Teuber (Teuber H. L., 1967) και Gregory (Gregory R. L., 1974) έχει αναπτυχθεί ένα σημαντικό πλήθος ερευνών για τη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την αισθητήρια αντίληψη. Ανεξάρτητα από τις διαφορές στον τρόπο με τον οποίο αναλύεται η σχέση αυτή, η ύπαρξή της δε φαίνεται να αμφισβητείται. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις της διαμορφώνουν και διαφορετικές απόψεις όχι μόνο για τη διαδικασία της γνώσης και τη φύση της, αλλά για τον πολιτισμό γενικότερα.

Οι νατουραλιστικές θεωρίες για το μη αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου (και της γλώσσας συνολικά) οι οποίες βρίσκονται πιο κοντά στην ψυχολογία στηρίζονται σε ορισμένη ερμηνεία της σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα και την αισθητήρια αντίληψη. Αντίθετα, παλαιότερες θεωρίες οι οποίες ήταν πιο κοντά στη φιλοσοφία, υποστήριζαν ότι το γλωσσικό σημείο προσδιορίζεται από την αντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή από τα ίδια τα πράγματα τα οποία συμβολίζει. Η άποψη, σύμφωνα με την οποία σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της γλώσσας παίζει η ονοματοποιία (Pharies David A., 1985: 45-47), βρίσκεται πιο κοντά στη νατουραλιστική θεωρία του Πλάτωνα για τη μίμηση. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το μη αυθαίρετο χαρακτήρα εκείνων των στοιχείων της γλώσσας, τα οποία θεωρούνται προϊόν ονοματοποιίας (στο ίδιο).

2.2. Γνωσιολογικές προσεγγίσεις

Στη δεύτερη κατηγορία των θεωριών, οι οποίες υποστηρίζουν ότι το γλωσσικό σημείο δεν είναι αυθαίρετο υπάγεται ένα πλήθος απόψεων, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι ότι προσεγγίζουν το χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου φέρνοντας στο προσκήνιο τις λειτουργίες της σκέψης και τη σχέση της με την αντικειμενική πραγματικότητα (για το λόγο αυτό μπορούν να προσδιοριστούν ως γνωσιολογικές προσεγγίσεις). Οι αναλύσεις αυτού του τύπου δε στηρίζονται στην αρχή της φυσικής αιτιότητας, αλλά ξεκινούν από την αναγκαία σχέση ανάμεσα στη σκέψη και τη γλώσσα, ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο (π.χ. Benveniste E., 1966).

Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα σ' αυτές τις θεωρίες και τις νατουραλιστικές απόψεις. Η διαφορά έγκειται στο ότι δεν αμφισβητούν ακριβώς τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου ως προς την αντικειμενική πραγματικότητα. Δεν αμφισβητείται δηλαδή το γεγονός ότι η λέξη ως ηχητική μορφή είναι αυθαίρετη σε σχέση με

το πραγματικό αντικείμενο το οποίο σημειώνει. Εκείνο που τονίζεται – για παράδειγμα στην περίπτωση του Benveniste (Benveniste E., 1966: 51) – είναι ότι αν το σημείο είναι κάτι ολοκληρωτικά ιδεατό (πνευματικό) ή ψυχικό, οι δύο πλευρές του είναι αδύνατο να διαχωριστούν. Γι' αυτό και η σχέση ανάμεσα στο σημαίνον (τη λέξη) και το σημαϊνόμενο (την ακουστική εικόνα) είναι αναγκαία και όχι αυθαίρετη.

Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι θεωρίες οι οποίες στηρίζονται στη μαρξιστική θεωρία για την ανθρώπινη δραστηριότητα και φυσικά στη μαρξιστική γνωσιολογία, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι έχουν αναπτυχθεί σε σημαντικό βαθμό από ψυχολόγους (Leontiev A. N., Luria A. R., 1964, Luria A. R., Judowitsch F. J., 1982, Rubinshtein S. L., 1989, Vygotski L., 1993). Απορρίπτοντας τη στρουκτουραλιστική προσέγγιση του de Saussure ουσιαστικά συμπληρώνουν τα κενά που αφήνει, τονίζοντας ότι δεν είναι δυνατό να αναλύει κανείς τη γλώσσα αποκλειστικά και μόνο ως μορφή διότι στην περίπτωση αυτή – όπως θα το έθεταν ο M. Bakhtin, ο A. Gramsci, ο P. Bourdieu, ο B. Bernstein και πολλοί άλλοι – διαφεύγει της προσοχής το γεγονός ότι στη γλώσσα ενσωματώνεται η κοσμοθεώρηση. Στη σημασία της λέξης πραγματώνεται η ενότητα γλωσσικών και νοητικών φαινομένων (Vygotski L., 1993: 357, Luria A. R., Judowitsch F. J., 1982) – μια ιδέα που είχε ήδη διατυπώσει με εντελώς διαφορετικούς όρους ο J. Locke. Η πραγμάτωση όμως αυτή δεν είναι κοινωνικά ομοιογενής και φυσικά δεν είναι στατική. Με άλλα λόγια, σε κάθε κοινωνικό περιβάλλον η πραγμάτωση αυτή εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο και με την έννοια αυτή, το γλωσσικό σημείο δεν είναι αυθαίρετο.

Ακολουθώντας την παραπάνω προσέγγιση, μπορεί να δει κανείς ότι από την άποψη της σωσσυριανής θεωρίας είναι πρακτικά αδύνατο να αναλυθούν σημαντικά γλωσσικά φαινόμενα, όπως για παράδειγμα ο ηγεμονικός λόγος (Gramsci) ή – γενικότερα – η γλώσσα της εξουσίας. Όπως ήδη έχουν διαπιστώσει άλλοι (Brandist C., 1998), αυτό συμβαίνει επειδή ο στρουκτουραλισμός του de Saussure παρουσιάζει έναν κόσμο ομοιογενή και γραφειοκρατικοποιημένο, στον οποίο κάθε υποκείμενο είναι υποταγμένο σε τυπικούς κανόνες που ακολουθούνται χωρίς να υπάρχει ποτέ καμία αναφορά σε σκοπούς και αξίες⁹. Το τελικό συμπέρασμα είναι ότι η φορμαλιστική προσέγγιση δυσκολεύεται να διακρίνει πως η χρήση συγκεκριμένων γλωσσικών σημείων, συντακτικών και γραμματικών δομών δεν είναι καθόλου αυθαίρετη στα πλαίσια ορισμένης κοινωνικής πρακτικής, φορέας της οποίας είναι ορισμένες κοινωνικές ομάδες.

Ένα ανάλογο επιχείρημα χρησιμοποιείται και από τις λεγόμενες γνωστικές επιστήμες (cognitive sciences). Σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, με τις διάφορες γλώσσες οι κοινωνίες ουσιαστικά αρθρώνουν με διαφορετικό τρόπο τους διαφορετικούς κόσμους στους οποίους κατοικούν (Tateki S., 1998: 503). Με άλλα λόγια, αν με τη βοήθεια της γλώσσας ο άνθρωπος εισάγει κάποιο είδος τάξης στο χαοτικό συνεχές της καθημερινής του εμπειρίας (διαδικασία που σχετίζεται άμεσα με τη θεωρητική οικειοποίηση της πραγματικότητας), τότε η ποικιλία της εμπειρίας αυτής – που δεν είναι ίδια για όλες τις κοινωνίες – προσδιορίζει και τη γλωσσική ποικιλία. Επομένως, η ποικιλία των ηχητικών μορφών δεν αποδεικνύει ότι το γλωσσικό σημείο είναι αυθαίρετο, αλλά αντίθετα δείχνει ότι κάθε κοινωνία οικειοποιείται διαφορετική πραγματικότητα. Έτσι εξηγείται άλλωστε και η δυσκολία που συναντά κανείς όταν προσπαθεί να κάνει ακριβή μετάφραση από μια γλώσσα σε μια άλλη.

Η μαρξιστική γνωσιολογική προσέγγιση είναι αρκετά επιφυλακτική ως προς τη χρήση του όρου «αυθαιρεσία» και αυτό επειδή συνδέει τη σκέψη με τη γλώσσα μέσω της θεωρίας για την ανθρώπινη δραστηριότητα. Τα παρακάτω αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά:

«Η σημασία της λέξης, η οποία αντανακλά γενικευμένα το αντικείμενο, όπως αυτό εμπλέκεται στις πραγματικές πρακτικές κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, προσδιορίζεται μέσω της λειτουργίας αυτού του αντικειμένου στο σύστημα της ανθρώπινης δραστηριότητας... Η σημασία της λέξης είναι η γνωστική σχέση της ανθρώπινης συνείδησης με το αντικείμενο, η οποία διαμεσολαβείται από τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων.

Με τον τρόπο αυτό, η ομιλία αρχικά δεν αναπαριστά το ίδιο το αντικείμενο από μόνο του, αποσπασμένο από τις ανθρώπινες σχέσεις ώστε να αποτελεί έτσι ένα μέσο πνευματικής επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων αποσπασμένο από τις πραγματικές πρακτικές σχέσεις με την αντικειμενική πραγματικότητα...

...Η λέξη όμως έχει δική της ιστορία και ζωή ανεξάρτητη από τη δική μας, στην πορεία της οποίας αυτό που προκύπτει δεν εξαρτάται από τη σημασία που “συμφωνήσαμε” να δίνουμε, αλλά από το εμπράγματο περιεχόμενο στο οποίο μας εμπλέκει η λέξη» (Rubinshtein S. L., 1989: τόμος I, 444-446).

Είναι προφανές ότι η έννοια της σύμβασης, όπως προβλήθηκε από τη στρουκτουραλιστικά προσανατολισμένη γλωσσολογία και σημειολογία, προκάλεσε επιφυλάξεις και αντιρρήσεις. Οι επιφυλάξεις αυτές στηρίχθηκαν σαφώς στην κριτική που είχε ασκήσει ο Μαρξ (στην «Εισαγωγή» του 1857) στις λεγόμενες «ροβινσωνιάδες», δηλαδή στη νατουραλιστική αντίληψη για τις κοινωνικές συμβάσεις η οποία συνιστούσε την αισθητική επιφάνεια της αστικής αντίληψης για την κοινωνία (Marx K., 1983: 13-15). Η άποψη αυτή για τις κοινωνικές συμβάσεις θεωρούσε ότι πρόκειται για συμφωνίες ανάμεσα σε ελεύθερα από τη φύση τους άτομα. Μπορεί σήμερα να φαίνεται απλουστευτική, ωστόσο εξακολουθεί να βρίσκεται πίσω από το όραμα για μια παγκόσμια κοινωνία της ελεύθερης αγοράς.

3. Η κριτική της κριτικής και τα όρια της αυθαιρεσίας

Η σύγχρονη σημειολογία φαίνεται να έχει απομακρυνθεί αρκετά από το στρουκτουραλιστικό πνεύμα που κυριαρχούσε στις θεμελιώδεις απόψεις του F. de Saussure. Η διαδικασία αυτή άρχισε ήδη από τη δεκαετία του '70 με τη στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος στη διερεύνηση των τρόπων παραγωγής σημείων και νοημάτων, καθώς και των μηχανισμών μεταβολής ή υπέρβασης των σημειακών συστημάτων και των κωδίκων που χρησιμοποιούνται στην κοινωνική πρακτική (de Lauretis T., 1984: 167). Η αναγκαιότητα της απομάκρυνσης αυτής για την ανάπτυξη της σημειολογίας έγινε προφανής με τη βαθμιαία γενίκευση του απρόσωπου χαρακτήρα που είχαν ήδη ορισμένες από τις πιο σημαντικές διαδικασίες παραγωγής, διάδοσης αλλά και πρόσληψης σημείων και νοημάτων. Ακόμη περισσότερο προφανής έγινε η αναγκαιότητα αυτή με την πληροφορική επανάσταση, ως αποτέλεσμα της οποίας αυτές οι απρόσωπες διαδικασίες απέκτησαν καθολικό και παγκόσμιο χαρακτήρα.

Παρά τις εξελίξεις αυτές και παρά το γεγονός ότι τόσο η ψυχολογία, όσο και η φυσιολογία φαίνεται να έχουν κάνει σημαντικά βήματα από την εποχή του de Saussure, το φύλλο του χαρτιού για το οποίο μιλούσε (Saussure F. de, 1980: 157) παραμένει γεμάτο ερωτηματικά και η αρχή για τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου είναι ακόμη συζητήσιμη. Πάντως, τόσο η σημειολογία της επικοινωνίας, όσο και η σημειολογία του νοήματος (για τη διάκριση αυτή βλέπε: Ronzio A., 1997: 642) δέχονται σε γενικές γραμμές ότι η κοινωνική σύμβαση αποτελεί προϋπόθεση εκ των ων ουκ άνευ για οποιαδήποτε διαδικασία σημείωσης, είτε την αντιλαμβάνεται κανείς στο πνεύμα του C. S. Peirce, είτε την αντιλαμβάνεται με τη διευρυμένη έννοια που της έδωσε ο U. Eco (Eco U., 1988).

Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινιστεί εδώ ότι η έννοια της κοινωνικής σύμβασης – τουλάχιστον στη σημειολογία – δε φαίνεται να έχει πλέον το χαρακτήρα που της απέδιδε η μεταφυσική φυσιοκρατική αντίληψη. Αυτό σημαίνει ότι η παλαιότερη μαρξιστική κριτική για τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου δεν είναι πλήρως εφαρμόσιμη στις σύγχρονες απόψεις. Επιπλέον, η κριτική αυτή δεν αναφερόταν – όπως φάνηκε από τα παραπάνω – στη σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο, όπως τα προσδιόριζε ο de Saussure, αλλά στη σχέση ανάμεσα στο σημείο και την αντικειμενική πραγματικότητα.

Ούτε όμως η ανάλυση του Benveniste αναφέρεται στο είδος της αυθαιρεσίας που προσδιόρισε ο de Saussure. Εκείνο που έλεγε ο de Saussure δεν ήταν ότι μπορεί κανείς να διαχωρίσει τις δύο όψεις ενός φύλλου χαρτιού, αλλά ότι αυτό που είναι σχεδιασμένο στη μία όψη δεν έχει καμία σχέση με εκείνο που είναι σχεδιασμένο στην άλλη. Το γεγονός ότι το σημαίνον «φέρνει» πάντοτε μαζί του το σημαινόμενο (Benveniste) δεν καθιστά περισσότερο φυσικό το δεσμό μεταξύ τους. Άλλωστε, ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποίησε ο Benveniste είναι άσχετο με ό,τι υποστήριζε ο de Saussure:

«Το να αποφασίσει κανείς ότι το γλωσσικό σημείο είναι αυθαίρετο επειδή το ίδιο ζώο αποκαλείται boeuf σε μία χώρα και Ochs σε μία άλλη, ισοδυναμεί με το να πει ότι η

έννοια του πένθους είναι “αυθαίρετη” επειδή στην Ευρώπη συμβολίζεται με το μαύρο, ενώ στην Κίνα με το άσπρο χρώμα» (Benveniste E., 1966: 51).

Δυστυχώς, το επιχείρημα αυτό δεν είναι παρά σόφισμα. Αυτό που παρουσιάζει ποικιλομορφία δεν είναι η ίδια η έννοια (κάτι που ο de Saussure δεν υποστήριζε άλλωστε και γι' αυτό του ασκήθηκε κριτική), αλλά τα σύμβολά της. Ο de Saussure θα έλεγε ότι η ποικιλομορφία των συμβόλων αποδεικνύει ότι είναι αυθαίρετα, ενώ η ομοιομορφία των εννοιών αποδεικνύει ότι δεν είναι αυθαίρετες. Δεν υποστήριζε δηλαδή ότι η έννοια boeuf είναι αυθαίρετη¹⁰, αλλά ότι η ηχητική εικόνα b-o-f είναι αυθαίρετη σε σχέση με την έννοια. Ο ίδιος όμως αποδυνάμωσε τη θέση του ακριβώς επειδή άφησε έξω από το οπτικό του πεδίο την αντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή το ίδιο το πράγμα, παραβλέποντας συνειδητά τη γνωσιολογική φύση του σημείου. Για το λόγο αυτό έβλεπε την κοινωνική φύση της γλώσσας και του γλωσσικού σημείου αόριστα και αφηρημένα, έξω από τα πλαίσια της ανθρώπινης δραστηριότητας και των συγκεκριμένων διποκειμενικών σχέσεων που εμπεριέχει.

Οι νατουραλιστικές θεωρίες αμφισβήτησαν τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου προσπαθώντας να δείξουν ότι υπάρχει κάποιος φυσικός δεσμός ανάμεσα στο σημείο και το πραγματικό αντικείμενο το οποίο σημειώνει. Όμως, ο de Saussure δεν ασχολήθηκε καθόλου – όπως είδαμε – με το ίδιο το αντικείμενο. Η θέση του είναι ότι ανάμεσα στην ακουστική εικόνα (ψυχική, ιδεατή οντότητα) και την έννοια (επίσης ψυχική, ιδεατή οντότητα) δεν υπάρχει φυσικός δεσμός και γι' αυτό το γλωσσικό σημείο είναι αυθαίρετο. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι μέχρι τώρα δεν έχει βρεθεί ούτε ένα παράδειγμα λέξης η οποία να έχει κάποιο φυσικό δεσμό με το αντικείμενο που συμβολίζει. Θα μπορούσε κανείς να εξαιρέσει την ονοματοποιία, παρόλο που είναι συζητήσιμο κατά πόσο οι λέξεις που υποτίθεται αποτελούν μίμηση φυσικών ήχων τους μιμούνται πραγματικά¹¹.

Ο ίδιος ο de Saussure προσδιόρισε πάντως τα όρια της αυθαιρεσίας του γλωσσικού σημείου, διευκρινίζοντας ότι η έννοια αυτή δεν εξαρτάται από την ελεύθερη επιλογή του ατομικού υποκειμένου. Για την ακρίβεια, το ατομικό υποκείμενο δεν είναι με κανένα τρόπο σε θέση να μεταβάλλει σημεία, τα οποία έχουν καθιερωθεί σε μια γλωσσική κοινότητα (Saussure F. de, 1980: 101). Επομένως, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ο αυθαίρετος χαρακτήρας του γλωσσικού σημείου αναφέρεται στη συλλογικότητα και όχι στην ατομικότητα. Αυτό σημαίνει – και εδώ ξεφεύγουμε κάπως από τα πλαίσια της σωσσυριανής λογικής – ότι το γλωσσικό σημείο δεν είναι αυθαίρετο για το ατομικό υποκείμενο που το χρησιμοποιεί, αφού εντάσσεται στη λογική ενός συστήματος, δηλαδή αποκτά νόημα σε σχέση με τα άλλα σημεία που το περιβάλλουν, κι ακόμη επειδή είναι ένα στοιχείο που έχει κληρονομηθεί, αποτελεί δηλαδή προϊόν της ιστορίας που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη κοινότητα. Είναι όμως αυθαίρετο ως τέτοιο, ως αυτόνομη διακρίσιμη μονάδα η οποία έχει προκύψει σε μια κοινότητα ανθρώπων και χρησιμοποιείται για να σημειώσει κάτι. Με άλλα λόγια, το γλωσσικό σημείο είναι αυθαίρετο από την άποψη της σημειοδότησης, αλλά δεν είναι αυθαίρετο από την άποψη της επικοινωνίας. Παρόμοιος προσδιορισμός των ορίων της αυθαιρεσίας έχει ήδη διατυπωθεί προ πολλού με κάπως διαφορετικούς όρους: η σχέση ανάμεσα στο σημείο και το αντικείμενο της μη γλωσσικής πραγματικότητας είναι σχεδόν πάντα αυθαίρετη, ενώ δεν είναι καθόλου αυθαίρετη ως προς το γλωσσικό σύστημα, μέρος του οποίου συνιστά (Bolinger D., 1946, Pharies D. A., 1985: 47).

Αν θέλει κανείς να είναι ακριβής και ταυτόχρονα να παραμείνει στα πλαίσια της ορολογίας του de Saussure (όχι όμως και της μεθοδολογίας του), θα πρέπει να δεχθεί ότι συνήθως η σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και το πραγματικό αντικείμενο είναι αυθαίρετη, όπως είναι αυθαίρετη η σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο. Δεν είναι όμως αυθαίρετη η σχέση ανάμεσα στο σημαινόμενο (concept) και το πραγματικό αντικείμενο, εκτός κι αν δεχθούμε τις αρχές του σκεπτικισμού ή του αγνωστικισμού.

Από την άποψη της σύγχρονης σημειολογίας τώρα, μπορεί να θεωρηθεί δεδομένο ότι δεν έχει νόημα να μιλάμε για τον αυθαίρετο χαρακτήρα του σημείου γενικά, αλλά μόνο για ορισμένα είδη σημείων, παρόλο που δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς την ταξινόμησή τους (Δημητρίου Σ., 1988: 212-214, Eco U., 1988: 263 κ.έ.). Όλοι πάντως διακρίνουν το γλωσσικό σημείο ως ιδιαίτερο. Μπορεί λοιπόν να προσδιορίσει κανείς με μεγαλύτερη ακρίβεια τα όρια της αυθαιρεσίας, αν λάβει υπόψη του ότι αυτά εμπεριέχονται στον ορισμό και την ταξινόμηση των σημείων (ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφωνίες που έχουν διατυπωθεί) και στον ορισμό της σημείωσης. Εξαρτώνται

επίσης από το επίπεδο του σημειακού συστήματος για το οποίο γίνεται λόγος (για τα διαφορετικά επίπεδα ή πεδία βλέπε Smudits Alfred, 1987).

Ιδιαίτερα ως προς το τελευταίο, είναι προφανές ότι οι πρωτογενείς κώδικες (προ-γλωσσικοί ή υποκώδικες), σε αντίθεση με τους δευτερογενείς (γλωσσικούς ή κώδικες) και τριτογενείς (πολιτισμικούς ή υπερκώδικες), παρουσιάζουν το μικρότερο δυνατό βαθμό αυθαιρεσίας¹². Οι δευτερογενείς και πολύ περισσότερο οι τριτογενείς κώδικες έχοντας τη δική τους συστημική λογική, παρουσιάζουν μεγαλύτερο βαθμό αυθαιρεσίας ως προς τα αντικείμενα που σημειώνουν. Στα πλαίσια όμως της σχετικά αυτόνομης ιστορικής εξέλιξής τους και της εσωτερικής τους λογικής είναι αμφίβολο αν μπορεί να μιλά κανείς για αυθαιρεσία.

4. Αυθαιρεσία και κουλτούρα

Όπως προσπαθήσαμε να δείξουμε, δεν είναι δόκιμο να μιλά κανείς για τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου γενικά κι αόριστα, όπως δεν είναι δόκιμο να αναφέρεται γενικά κι αόριστα στον αυθαίρετο χαρακτήρα οποιουδήποτε σημείου. Το ίδιο αδόκιμο είναι να διαφεύγει της προσοχής η εμπλοκή των σημείων γενικά (και του γλωσσικού σημείου ειδικότερα) στη σχέση υποκειμένου – αντικειμένου (δηλαδή ο γνωσιολογικός τους χαρακτήρας) καθώς και η εμπλοκή τους στο πλέγμα των διυποκειμενικών σχέσεων που συνιστούν την άλλη πλευρά της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αν τελικά ο πολιτισμός είναι και διαδικασία νοηματοδότησης, τότε είναι σημαντικό να προσδιοριστούν τα όρια της αυθαιρεσίας στο κυριότερο σημειακό σύστημα που χρησιμοποιούμε: τη γλώσσα.

Γενικά, η ιστορική εξέλιξη της γλώσσας στα πλαίσια μιας πολιτισμικής (και ταυτόχρονα γλωσσικής) κοινότητας έχει οδηγήσει στην επιλογή της δοσμένης ηχοεικόνας ως συμβόλου για τη δοσμένη έννοια. Με την έννοια αυτή το γλωσσικό σημείο δεν είναι καθόλου αυθαίρετο, αλλά έχει προκύψει και έχει διαμορφωθεί στο πλαίσιο ορισμένης λογικής και ιστορικής αλληλουχίας. Ειδικά, η σχέση της συγκεκριμένης ηχοεικόνας με την έννοια που συμβολίζει είναι αυθαίρετη. Οποιαδήποτε ηχοεικόνα θα μπορούσε να συμβολίζει οποιαδήποτε έννοια σε ένα θεωρητικά άπειρο πλήθος συνδυασμών. Τέλος, τόσο ο de Saussure, όσο και ο Benveniste είχαν δίκιο, για τον απλούστατο λόγο ότι έβλεπαν το ίδιο πράγμα από διαφορετική οπτική γωνία.

Η έννοια όμως της αυθαιρεσίας σε σχέση με το γλωσσικό σημείο αποκτά ιδιαίτερο νόημα κυρίως επειδή αποτελεί μια έκφραση του καθαρά ανθρώπινου στοιχείου και επειδή συνδέεται με τις έννοιες της ελευθερίας και της δημιουργικότητας (Chomsky N., 1984: 9). Δεν έχει διευκρινιστεί ακόμη με απόλυτη σαφήνεια ο τρόπος με τον οποίο κατέληξε ο άνθρωπος από ένα προ-γλωσσικό συγκρητικό σύστημα επικοινωνίας να κερματίσει το ηχητικό συνεχές και να δημιουργήσει δύο διαφορετικά τονισμικά σημειακά συστήματα (Μπαλτζής Α., 1997: 88-91). Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι κάτι τέτοιο μπόρεσε να πραγματοποιηθεί μόνο επειδή μέσα από τη συλλογική του δραστηριότητα καλλιέργησε τη δυνατότητα να επιλέγει και να προσδιορίζει σχέσεις οι οποίες δεν υπάρχουν στη φύση.

Βέβαια, δεν αρκούν η επιλογή και ο προσδιορισμός των σχέσεων αυτών. Είναι απαραίτητο να σταθεροποιηθούν στη συνείδηση και να είναι δυνατό να ανακληθούν όποτε το απαιτούν οι περιστάσεις, να υποστούν νέα επεξεργασία ή ακόμη και να μεταβληθούν ριζικά. Όπως το θέτει ο U. Eco, πολιτισμός δεν είναι η μία και μόνη χρήση οποιουδήποτε αντικειμένου (π.χ. της πέτρας), αλλά η καθιέρωση του τρόπου με τον οποίο μπορεί:

- α) να επαναληφθεί η λειτουργία την οποία εξυπηρέτησε (π.χ. να σπάσει το κρανίο του βαβουίνου) και
- β) να μεταδοθεί η πληροφορία από τον άνθρωπο του σήμερα στον ίδιο άνθρωπο του αύριο.

Για το σκοπό αυτό χρειάζεται η σταθεροποίηση στη συνείδηση, χρειάζεται δηλαδή η επεξεργασία μνημονικών επινοήσεων (Eco U., 1988: 49-51). Αυτές ακριβώς οι μνημονικές επινοήσεις είναι που απαρτίζουν και ένα μέρος των σημειακών συστημάτων που χρησιμοποιούμε. Γι' αυτό και ο συμβολικός χαρακτήρας των μέσων και των αντικειμένων της ανθρώπινης δραστηριότητας (ατομικής και συλλογικής) είναι εγγενής, κρύβεται δηλαδή στη φύση της ανθρώπινης δραστηριότητας, στη φύση της ανθρώπινης σχέσης με το περιβάλλον και στη φύση των

διποκειμενικών σχέσεων. Με την έννοια αυτή, τόσο η σημειοδότηση, όσο και η επικοινωνία είναι ταυτόχρονα ανακάλυψη και δημιουργία. Είναι ανακάλυψη των σχέσεων ανάμεσα στα πράγματα και είναι δημιουργία των νοημάτων που έχουν για μας, καθώς και των σημείων-επινοημάτων με τα οποία ανακοινώνουμε στους άλλους (και στους επόμενους) αυτά τα νοήματα.

Η παρατήρηση αυτή δεν οδηγεί σε καμία περίπτωση στη βουλησιαρχία ή τον υποκειμενισμό – όπως φοβόταν η παλαιότερη μαρξιστική κριτική – εφόσον έχει προσδιορίσει κανείς τα όρια της αυθαιρεσίας. Αντίθετα, δείχνει ότι από το συμβολικό χαρακτήρα των πρώτων εργαλείων μέχρι το συμβολικό χαρακτήρα των σύγχρονων εμπορευμάτων και την παρερμηνευμένη πραγματικότητα της τηλεοπτικής (ομιλούσας) εικόνας υπάρχει λογική και ιστορική συνέχεια, εξέλιξη, η οποία οδηγεί σε περισσότερο σύνθετες σημασιοδοτικές επινοήσεις. Πάντοτε όμως θα πρέπει να διευκρινίζεται ότι οι επινοήσεις αυτές προκύπτουν αποκλειστικά και μόνο από την ανθρώπινη δραστηριότητα και μέσω αυτής, τη συνοδεύουν και διαπλέκονται μαζί της. Διαφορετικά, υπάρχει ο κίνδυνος το σύνολο της κουλτούρας να αναχθεί σε προϊόν της νόησης. Αυτό μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητό αν λάβει κανείς υπόψη ότι τόσο ο συμβολικός χαρακτήρας του εμπορεύματος, όσο και η τηλεοπτική παρερμηνεία της πραγματικότητας έρχονται στο προσκήνιο μόνο όταν ο τύπος των διποκειμενικών σχέσεων που κυριαρχεί ωριμάζει αρκετά ώστε να υποβάλει (όχι να επιβάλλει) το υποκατάστατο ως πραγματικότητα.

Αυτή όμως είναι η σκοτεινή πλευρά της αυθαιρεσίας, η οποία ποτέ δεν εκδηλώνεται άμεσα¹³. Ακριβώς επειδή το γλωσσικό σημείο είναι υπό όρους αυθαίρετο, οι πιο σύνθετες σημασιοδοτικές επινοήσεις απαιτούν και πιο εκλεπτυσμένους μηχανισμούς χειραγώγησης, οι οποίοι με τη σειρά τους απαιτούν ακόμη πιο εκλεπτυσμένες μορφές «πνευματικής αυτοάμυνας» (Chomsky). Με την έννοια αυτή, η πληροφορία που μεταδίδεται από τον άνθρωπο του σήμερα στον άνθρωπο του αύριο γίνεται όλο και λιγότερο αθώα. Η συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος άλλωστε προσδιορίζει και μια από τις παραμέτρους της κρίσης στην εκπαίδευση, αλλά και της γενικότερης καχυποψίας απέναντι στους θεσμοθετημένους φορείς και διαχειριστές της γνώσης και της πληροφορίας.

Βιβλιογραφία

Αριστοτέλης *Περί Ερμηνείας*.

Αυγουστίνος *De Doctrina Christiana*.

Δημητρίου Σωτήρης (1988) *Λεξικό Όρων Επικοινωνίας και Σημειωτικής Ανάλυσης*.

Καστανιώτης.

Μπαλτζής Αλέξανδρος (1997) “Κοινωνιολογικές και Φιλοσοφικές Διαστάσεις του Μουσικού Υλικού”. *Περιοδ. Μουσικολογία*, τ. 9/1997, σ. 82-98.

Πλάτωνας (1982) *Sotchineniya (Έργα)*. Nauka i Izkustvo (Sofia), τ. 2 (“Διάλογοι”). Όλες οι αναφορές αφορούν τον Κρατύλο.

Allott Robin (1980) “The Natural Origin of Language. The Structural Inter-relation of Language, Visual Perception and Action”. <http://www.percep.demon.co.uk/atitle.htm> (πρόσβαση: 11/10/1998).

Benveniste Emile (1966) *Problemes de Linguistique Generale*, τόμος I, Gallimard.

Bolinger Dwight (1949) “The Sign is Not Arbitrary”. Στο *Thesaurus, Boletin del instituto Caro y Cuervo* 5. σ. 52-62

Brandist Craig (1998) *Bakhtin, Gramsci and the Semiotics of Hegemony*. Bakhtin Centre – Bakhtin Centre Papers στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://hippo.shef.ac.uk/uni/academic/A-C/bakh/brandist-paper.html> (πρόσβαση: 15/11/1998).

Chomsky Noam (1984) *Μορφή και Νόημα στις Φυσικές Γλώσσες*. Έρασμος

Delamain Maurice (1968) *Plaidoyer pour les mots. Un essai de phonetique expressive*. Stock.

Eco Umberto (1988) *Θεωρία Σημειωτικής*. Γνώση.

Eco U., Lambertini R., Marmo C., Tabarroni A. (1989) “On Animal Language in the Medieval Classification of Signs”, στο Eco Umberto, Marmo Constantino, *On the Medieval Theory of Signs*. John Benjamins Publishing Company, σ. 3-42.

Fichte J. G. (1846) *Saemtliche Werke*. Τόμος 8, “Von der Sprachfaehigkeit und dem Ursprunge

der Sprache”, hrsg. von I. H. Fichte.

Gregory R. L. (1974) *Concepts and Mechanisms of Perception*. Duckworth.

Helmholtz H. L. F. (1865) *The Recent Progress of the Theory of Vision*.

Lauretis Teresa de (1984) *Alice Doesn't: Feminism, Semiotics, Cinema*. Macmillan.

Leontjew A. N., Luria A. R. (1964) *Marxistische Sprachpsychologie*. Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από την έκδοση Leontjew A. N., Luria A. R. “Die psychologischen Anschauungen L.S. Wygotskis”, στο Wygotski L.S. *Denken und Sprechen*, Berlin 1964. Βρίσκεται επίσης στην ηλεκτρονική διεύθυνση της Mauthner – Gesellschaft/Verein der Sprachkritiker:

<http://www.weltkreis.com/mauthner/tex/luria1.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 17/10/1998)

Locke John (1706) *An Essay Concerning Human Understanding*. Βιβλίο 3, “Of Words”.

Luria A. R., Judowitsch F. J. (1982) *Die Rolle des Sprechens bei der Organisation geistiger Prozesse*. Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από την έκδοση Lurija A. R., Judowitsch F. Ja. *Die Funktion der Sprache in der geistigen Entwicklung des Kindes*, Ffm/Berlin/Wien 1982. Βρίσκεται επίσης στην ηλεκτρονική διεύθυνση της Mauthner – Gesellschaft/Verein der Sprachkritiker:

<http://www.weltkreis.com/mauthner/tex/luria2.html> (ημερομηνία πρόσβασης: 17/10/1998)

Marx Karl (1983) *Grundrisse*. Η Εισαγωγή.

Miller George A., Johnson-Laird Philip N. (1976) *Language and Perception*. Belknap Press of Harvard University Press.

Paget Richard (1930) *Human Speech*. Routledge and Kegan Paul.

Pharies David A. (1985) *Charles S. Pierce and the Linguistic Sign*. John Benjamins Publishing Company.

Ponzio Augusto (1997) “Treating and Mistreating Semiotics: Eco’s Treatise on Semiotics”.

Περιοδ. *European Journal for Semiotic Studies*, τ. 9-3,4/1997: 641-660.

Rey Alain (1973) *Theories du Signe et du Sens. Lectures I*. Editions Klincksieck.

Rubinshtein S. L. (1989) *Osnovi obshtei psihologii (Βάσεις Γενικής Ψυχολογίας)*. Pedagogika (Moscow).

Sapir E. (1929) “The Status of Linguistics as a Science”. Στο E. Sapir (1958) *Culture, Language and Personality*. (εκδότης: D. G. Mandelbaum) University of California Press.

Saussure Ferdinand de (1980) *Cours de Linguistique Generale*. Payot.

Smudits Alfred (1987) “Musikalische Kodes. Versuch einer Systematisierung der musikalischen Kommunikation aus semiotischer Sicht”. Στο *Semiotica Austriaca*, εκδ. Bernard Jeff, Oesterreichische Gesellschaft fuer Semiotik, σελ. 509-523.

Tateki Sugeno (1998) “The Myth of Arbitrariness”. Στο περιοδικό *European Journal of Semiotic Studies*, vol. 10-3 1998, σ. 493-507. Institut for Semiotic Studies, Vienna, ISSN 1015-0102.

Teuber H. L. (1967) *Lacunae and Research Approaches to them*. Στο *Brain Mechanisms underlying Speech and Language*. Εκδότες: Millikan, Darley Grune και Stratton.

Trabant Juergen (1976) *Elemente der Semiotik*. Verlag C. H. Beck.

Wygotski Lev (1993) *Σκέψη και Γλώσσα*. Γνώση.

Werner Heinz, Kaplan Bernard (1963) *Symbol Formation: An Organismic-Developpmental Approach to Language and the Expression of Thought*. Wiley and Sons.

Whorf B. L. (1940) “Science and Linguistics”. Περιοδικό *Technology Review*, 42(6).

Whorf B. L. (1956) *Language, Thought and Reality*. (εκδότης: J. B. Carroll) MIT Press.

Σημειώσεις

1. «Ο Κρατύλος από ’δω Σωκράτη, υποστηρίζει ότι η ορθότητα των ονομάτων για όλα τα πράγματα προέρχεται από την ίδια τη φύση τους και ότι δεν είναι όνομα αυτό με το οποίο θα μπορούσαν να αποφασίσουν μερικοί μετά από συμφωνία να αποκαλούν τα πράγματα – ονομάζοντάς τα με κάποιους δικούς τους ήχους – αλλά υπάρχει κάποια εγγενής ορθότητα στα ονόματα, η οποία είναι η ίδια τόσο στους Έλληνες όσο και στους βάρβαρους».
2. Το πρόβλημα για την τυπολογική ταξινόμηση των σχέσεων ανάμεσα στις λέξεις και τα πράγματα, η οποία οριοθετεί διαφορετικές δομές σκέψης (M. Foucault), μας πηγαίνει ένα βήμα μετά το ερώτημα αυτό.

3. Δεν είναι σαφές τι ακριβώς εννοεί ο Πλάτωνας αναφερόμενος στο νομοθέτη (βλ. Michaylon Georgi, στο Πλάτωνας, 1982: 606). Για το θέμα αυτό έχουν προταθεί διάφορες υποθέσεις (ο λαός, κάποια μυθολογική προσωπικότητα, οι «πρώτοι άνθρωποι» κ.ά.). Υπάρχει ωστόσο ένας υπαινιγμός σε κάποιους, οι οποίοι πρώτοι έδωσαν ονόματα στα πράγματα (Πλάτωνας, Κρατύλος: 401b), ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει ότι τα ονόματα τα δημιούργησαν «οι αρχαίοι» (425a).
4. «Όνομα μὲν οὖν ἐστὶ φωνὴ σημαντικὴ κατὰ συνθήκην ἄνευ χρόνου, τὸ δὲ κατὰ συνθήκην, ὅτι φύσει τῶν ὀνομάτων οὐδέν ἐστιν, ἀλλ' ὅταν γένηται σύμβολον ἐπεί δηλοῦσί γέ τι καὶ οἱ ἀγράμματοι ψόφοι, οἷον θηρίων, ὧν οὐδέν ἐστιν ὄνομα» (Αριστοτέλης: 16a 3-9).
5. Η αρχαία ινδική φιλοσοφία πραγματεύεται επίσης το πρόβλημα αυτό, αλλά η απόστασή της από το είδος της προσέγγισης που διαμορφώνεται στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία είναι σημαντική (Rey Alain, 1973: κεφάλαιο 2).
6. Για παράδειγμα «eau», «Wasser», «voda» (σε σλαβικές γλώσσες), «ὕδωρ», «αqua» κ.λπ.
7. Οι κατευθύνσεις αυτές αφορούν τη διαμόρφωση της σύγχρονης ψυχολογίας (ιδιαίτερα τη θεωρία για τους συνειρμούς), τη διερεύνηση της γνώσης ως διαδικασίας με την οποία προσεγγίζονται τα πράγματα καθαυτά και όχι ως μεταφυσικές απόλυτες ουσίες, αλλά και τις τάσεις που οδήγησαν στον υποκειμενικό ιδεαλισμό και το σκεπτικισμό του προηγούμενου αιώνα.
8. Εδώ δεν αναφερόμαστε στο φαινόμενο της συναισθησίας, το οποίο στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει (οπτική και ακουστική αντίληψη) φαίνεται να αποτελεί μάλλον εξαίρεση, αφού παρατηρείται μόνο σε ένα μικρό ποσοστό των ανθρώπων (περίπου ένας στους είκοσι πέντε χιλιάδες).
9. Εδώ γίνεται λόγος για τις γενικότερες κοινωνικές και όχι για τις γλωσσικές αξίες, στις οποίες αναφέρεται ο de Saussure (Saussure F. de, 1980: Κεφάλαια III-IV) για να λύσει –κατά μια άποψη (Tateki S., 1998: 495) – την αντίφαση που δημιουργείται ανάμεσα στην αρχή της αυθαιρεσίας από τη μια πλευρά και τη διαπίστωση ότι η γλώσσα είναι σαν ένα φύλλο χαρτί από την άλλη.
10. Για την ακρίβεια το θέμα αυτό δεν τον απασχολεί καθόλου και αυτό είναι που προσθέτει μια αγνωστικιστική «απόχρωση» στις απόψεις του.
11. Παράδειγμα: η γάτα στα ελληνικά κάνει «μιάου μιάου», ενώ λίγα χιλιόμετρα πιο πάνω, στη Βουλγαρία, κάνει «mats mats», πράγμα το οποίο μας δείχνει ότι όντως – όπως είχε παρατηρήσει ο Hegel – η αντίληψη για το ηχητικό συνεχές και τον τρόπο που αυτό μπορεί να κερματιστεί και να διαρθρωθεί διαφέρει από πολιτισμό σε πολιτισμό και από κοινότητα σε κοινότητα.
12. Ωστόσο, δε λείπει και από αυτούς το στοιχείο της συμβατικότητας. Όπως διευκρινίζει ο U. Eco, ακόμη και οι απλούστεροι κώδικες οι οποίοι θεωρούνται αυτονόητοι – όπως π.χ. η κίνηση του χεριού που δείχνει κάποιο αντικείμενο – τελικά είναι σε κάποιο βαθμό αυθαίρετοι: «οι ινδιάνοι Κούνα χρησιμοποιούν μια εντελώς διαφορετική επινόηση, την ‘κίνηση των χειλιών που δείχνουν’» (Eco U., 1988: 291). Η κίνηση προς το συγκεκριμένο αντικείμενο δεν είναι αυθαίρετη, αλλά το συγκεκριμένο σημείο (το δάχτυλο που δείχνει) είναι.
13. Αυτό το έχουν δείξει αρκετά καλά τόσο η ιστορία του σταλινισμού, όσο και η ιστορία του φασισμού.

[Menu 1.3](#)

Κείμενα και επιστολές στις διευθύνσεις
anthogal@eled.auth.gr και vschool@eled.auth.gr

